

БІЛЬШОВИКИ Й УКРАЇНСЬКИЙ КІНЕМАТОГРАФ: ДЕЯКІ АСПЕКТИ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ В ПЕРШІ РОКИ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ

У статті висвітлюються особливості державної політики радянської влади в кінематографії впродовж 1918–1920 рр. Увагу акцентовано на процесах одержавлення кіногалузі.

Ключові слова: державна політика, кінематографія, монополізація.

В статье рассматриваются особенности государственной политики советской власти в кинематографии на протяжении 1918–1920 гг. Внимание акцентировано на процессах огосударствления киноотрасли.

Ключевые слова: государственная политика, кинематография, монополизация.

This article discusses some of the features of the state policy of Soviet power in Cinematography for the years 1918–1920. The attention is focused on the processes of nationalization of the film industry.

Keywords: public policy, cinematography, monopolization.

В історії вітчизняного кіномистецтва є два періоди, що викликають найбільше зацікавлення з боку науковців: 1920-ті рр. (доба Всеукраїнського фотокіноуправління) і 1960-ті — початок 1970-х (українське поетичне кіно). Це зовсім не випадково, бо саме в цей час українське кіномистецтво зазнало найбільших злетів.

Значно менше уваги приділяється попереднім рокам, наприклад, післяреволюційному або ще перехідному періоду (1917–1921 рр.). Умовно його можна розділити на два підперіоди: функціонування кінематографа за доби Української революції («перша» й «друга» Українські Народні Республіки, Українська Держава гетьмана П. Скоропадського) та за влади більшовиків.

Відаючи належне вивченню історії кіно за доби Української революції, відзначимо, що підвалини функціонування вітчизняного кіно на наступні сім десятиліть (хочемо ми це визнати чи ні) закладалися саме під час російсько-більшовицької інтервенції та наступної окупації українських земель з насадженням радянського устрою.

Тож ця стаття має на меті розглянути деякі особливості державної кінополітики більшовиків упродовж кількох пореволюційних років. Загалом же більшовицька політика в цей час отримала назву «воєнного комунізму». Характерними її рисами

стали націоналізація великої, середньої, значною мірою навіть малої промисловості; наміри перейти до соціалістичних методів виробництва й розподілу; запровадження продрозкладки та інших аналогічних заходів. Ці «принади» на собі відчула й приватна до того часу кінопромисловість.

Актуальність обраної теми полягає не лише у вивченні минулого досвіду (хоч яким би він виявився — позитивним чи негативним). Вкрай необхідно переосмислити тогочасні події (адже в радянський час наука перебувала під жорстким ідеологічним тиском, тож говорити про об'єктивність історичних студій можна з великими застереженнями) та створити нові праці з означеної проблематики. Це, зрештою, сприятиме творенню цілісної концепції розвитку українського кіно.

Стосовно містифікацій радянської влади щодо кіномистецтва, то в цьому разі на думку відразу спадає декрет Ради Народних Комісарів РСФРР «Про перехід фотографічної і кінематографічної торгівлі і промисловості у відання Народного комісаріату освіти», підписаний 27 серпня 1919 р. його головою В. Ульяновим (Леніним).

У декреті йшлося про передачу всієї фото- і кіноторгівлі та промисловості на території РСФРР до відання освітнього відомства. На виконання цього рішення Наркоматові освіти РСФРР нада-

валося право: націоналізації окремих фотокіно- підприємств або ж усієї фотокінопромисловості; реквізиції підприємств, фотокінотоварів, матеріалів, інструментів; установа твердих і граничних цін на фотокіносировину; здійснення обліку й контролю фотокіноторгівлі і промисловості; регулювання фотокіноторгівлі та промисловості шляхом видання відповідних постанов¹.

Проблема полягає в тому, що російському освітньому відомству лише «надавалося право» здійснити задекларовані кроки, але це не було обов'язковим. Узагалі ж історики кіно схиляються до думки (і з ними важко не погодитися), що цей декрет фактично узаконював ті зміни, що вже повним ходом відбувалися в російській кіногалузі.

Однак найцікавіше сталося через кілька десятиліть після підписання цього декрету. А саме: в 1980 р. відповідно до указу Президії Верховної Ради СРСР 27 серпня оголосили «Днем радянського кіно». Відтак на «одній шостій частині» кінематографістів всіх республік зобов'язали відзначати свято, що жодного відношення до них (крім митців із РРФСР) не мало (якщо ж конкретизувати українську ситуацію, то 27 серпня 1919 р. російські більшовицькі окупаційні війська під натиском противника «швидкими темпами» відступали на свої рідні землі).

Виникає й інше, цілком слушне питання, пов'язане з логікою кінопроцесу: невже до 27 серпня 1919 р. в більшовицькій Росії не створили жодного, бодай ігрового, фільму? Звичайно, створювали. Наприклад, у 1919 р. знімалося чимало агітаційний стрічок! Фактично це визнавали й радянські науковці. «Однак факти свідчать про те, що партія і держава займалися питаннями кінематографії і до серпня 1919 р., а тому рахунок історії радянського кіно потрібно розпочинати з більш раннього періоду. По суті зародження радянської кінематографії розпочалося в період знищення старої експлуататорської державної машини та організації радянської держави», — писав з цього приводу Ю. Горячев² (хоча це й виглядало, як реверанс системі)³.

...Повертаючись до заявленої теми, зазначимо, що хоча останнім часом і з'явилася низка наукових праць (Л. Госейка⁴, В. Миславського⁵, В. Купрійчука⁶, Р. Росляка⁷⁸ та ін.), автори яких доволі об'єктивно осмислюють тогочасні події, все ж говорити про комплексне вивчення означеної проблеми ще зарано. А це вкотре переконує в актуальності запропонованої теми.

Починаючи фактично з 1917 р. (коли в Петрограді відбувся Жовтневий переворот, унаслідок

якого владу захопили більшовики), впродовж незначного проміжку часу українська кінематографія також зазнала кардинальних змін.

Розуміючи велике значення «десятої музи» в справі здійснення відповідної агітаційно-пропагандистської роботи, більшовики докладали чимало зусиль, спрямованих на встановлення контролю над кінематографом.

Зауважимо, що це не було «ноу хау». Спроби посилення впливу держави на «десяту музу» були зроблені ще за часів Російської імперії. Зокрема, 1915 р. у Петрограді вийшла брошура поручика В. Дементьєва «Кинематограф как правительственная регалия», в якій той наполягав на одержавленні «десятої музи». Використовувати кінематограф планувалося в освітній кампанії як зручний і простий засіб поширення в народних масах потрібних знань. Для цього, вважав В. Дементьєв, «необхідно зробити кінематограф урядовою регалією, відчужити у власність казни всі приватні підприємства цього роду та експлуатувати його (кінематограф. — *Р. Р.*) на тих самих монопольних началах, на яких допіру здійснювався продаж казенного вина»⁹.

А вже наступного року міністр внутрішніх справ Російської імперії О. Протопопов запропонував здійснити державну монополізацію кінематографа, а при Управлінні в справах друку було навіть створено відповідну комісію під керівництвом Удінцева¹⁰.

Цим планам, однак, не судилося бути реалізованими: спочатку грянула Лютнева революція, а за нею через кілька місяців — і Жовтневий переворот. Утім, дореволюційний досвід забутий не був. Тому, захопивши владу в Петрограді, більшовики намагаються встановити контроль над «десятою музою».

Декретом Раднаркому РСФРР ще 9 листопада 1917 р. створено Державну комісію народної освіти, яку очолив А. Луначарський. А не пізніше січня 1918 р. у складі позашкільного відділу вищезгаданої комісії організовано кінопідвідділ, очолений М. Кресіним¹¹ (головним чином він займався демонстрацією навчальних фільмів і екранізації, тож на кіногалузь не впливав).

Час від часу у тогочасній періодиці з'являлися публікації про наміри більшовиків націоналізувати кіногалузь. А диму без вогню, як відомо, не буває. Наприклад, «Московский листок» від 17 січня 1918 р. писав: «Великий німий кричить: „Пробі!“ Він не пройшов повз увагу народних комісарів. Готується декрет про націоналізацію кінематографів. Не сьогодні-завтра він буде опуб-

лікований. За декретом, всі електротеатри будуть оголошені власністю народу»¹².

І справді, упродовж зими-весни 1918 р. відбувається ревізія кінотеатрів. Щоправда, робила це не центральна влада, а місцеві органи¹³.

Значний розголос отримала спроба «кіноп'ятірки» (комісії, що була обрана правліннями всіх кіноспілок; до неї ввійшли В. Гардін, В. Ахрамович-Ашмарін, В. Ільїн, М. Шнейдер і Гольденберг) здійснити усупільнення кіносправи в Москві. У виданому 12 лютого 1918 р. комісією циркулярі (не узгодженому, до речі, ні з державними органами влади, ні з відповідними громадськими організаціями) йшлося про перехід «всіх кінематографічних фабрик, ательє, прокатних контор, кінотеатрів і кіноскладів» у відання центрального виконавчого комітету Співки кінопрацівників¹⁴. І хоча дії комісії не були підтримані московськими органами влади, однак ніхто вчасно не зупинив її «діяльності». Це був доволі чіткий сигнал про те, що з цього часу порятунок кіномайна — справа самих його власників. Розпочалася масова еміграція російських кінопідприємців за межі радянської Росії.

Це були лише перші кроки більшовиків, спрямовані на повне підпорядкування «десятої музи». Згодом тиск на кіногалузь посилюється, процес конфіскації кіномайна (за радянських часів це державне рейдерство отримало назву «націоналізації»; за визначенням, націоналізація означала перехід приватної власності в державну з виплатою державою компенсації, про що, звичайно, не могло й бути мови) набирає дедалі більших обертів. А 27 серпня 1919 р. з'являється згадуваний уже декрет російського Раднаркому.

Тож набутий досвід «спілкування» з мистецтвом кіно російські більшовики намагаються перенести і на окуповані українські землі.

Наприкінці 1917 р. розпочинається наступ російських більшовицьких військ на територію Української Народної Республіки. Однак перша окупація на «десяту музу» вплинула мало. Занадто короткий був термін перебування більшовиків на українських теренах, щоби здійснити якісь суттєві перетворення в кіногалузі. Проте певні кроки були здійснені.

17 лютого 1918 р. був опублікований наказ Колегії Секретарства народної освіти Української Радянської Республіки про встановлення контролю над театрами і кінематографами, який давав значні повноваження місцевим органам влади. «Вважаючи, що всі кінематографи і театри слугують, як і школа, народній освіті, — йшлося в

документі, — пропоную Радам [робітничих, солдатських і селянських депутатів] узяти під свій нагляд всі театри, особливо театри мініатюр і кінематографи, наглядати за їх діяльністю, спрямовувати її в бік розвитку культурних сил народу і закривати їх, якщо вони руйнують творчу роботу радянської влади в галузі народної освіти»¹⁵.

Водночас документ мав невиразний зміст: він не «наказував», а «пропонував» Радам узяти під свій контроль кінотеатри та у разі потреби закривати їх (невідомо, чи зроблять вони це, чи ні). Жодного рядка і про критерії визначення так званої руйнації творчої роботи радянської влади. Автори документа віддавали все на відкуп органам місцевої влади. Водночас така невизначеність розв'язувала останнім руки: закрити або ж ревізувати кінотеатр відтепер не становило якихось проблем.

Незабаром під тиском німецько-австрійських військ, що їх запросило керівництво Центральної Ради Української Народної Республіки, більшовицькі війська змушені були відступити на територію радянської Росії. Життя в Україні повернулося в звичне русло.

Слід відзначити, що незначний вплив на українське кіномистецтво визначався не лише нетривалим часом окупації, а й тим, що на перших порах більшовики загалом не приділяли йому належної уваги і в Росії. «Зимом та влітку 1918 року радянській державності було майже також мало діла до кінематографа, як і в перші післяреволюційні тижні, — зауважував російський кінознавець В. Лістов. — Більш невідкладні і масштабні акції постійно відтісняли „десяту музу“, ставили її в становище несуттєвого додатку до революційної повсякденності»¹⁶.

А от наступного, 1919, року, коли червоні війська вдруге розпочали наступ на УНР, вітчизняна кіногалузь зазнала значно більшого впливу. Цього разу більшовики перебували при владі близько дев'яти місяців, тому мали більше часу, аби здійснити відповідні перетворення в українському кіно. До того ж, уже був накопичений певний досвід реформування російської кіногалузі.

У січні 1919 р. у Харкові створено Всеукраїнський кінематографічний комітет. Він перебував у віданні Всеукраїнської ради мистецтв і своїм завданням ставив «упорядкування і врегулювання фото- та кінопромисловості для систематичного і раціонального використання їх як знаряддя пропаганди ідей соціалізму та як органу культури та просвіти»¹⁷. Фактично ж йшлося про підпорядкування кіногалузі.

В «Обов'язковій постанові № 1» від 18 січня 1919 р. Кінокомітет зобов'язав усіх власників електротеатрів, ілюзіонів, кінематографічних прокатних контор, кіноательє, кінолабораторій, фотографічних і хімічних фабрик, складів і магазинів, технічних контор, що обслуговують кінопромисловість, в триденний термін зареєструвати свої підприємства. Винним у невиконанні постанови загрожував суд революційного трибуналу¹⁸.

Організаційний період Кінокомітету тривав, а відтак ще не були чітко визначені його завдання. Так, 27 січня 1919 р. на засіданні Ради мистецтв при Всеукраїнському відділі мистецтв Комісаріату народної освіти голова Кінокомітету О. Аркатов доповідав, що установа має два напрями діяльності: культурно-просвітницький та адміністративний. Утім, діяльність відбувається лише за останнім напрямом: «Узято на облік усі матеріали кінематографії, що знаходяться в межах радянської України (вочевидь перебільшення – Р. Р.). Націоналізовані три кінематографа»¹⁹. На цьому ж засіданні до керівної колегії відомства обрано П. Льїна; ще одного, Б. Магідова, — 30 січня²⁰.

Незважаючи на задекларований всеукраїнський масштаб, дія нормативно-правових актів комітету, в кращому разі, поширювалася на Харків. Можливо, саме намаганням підвищити статус Комітету й керувалося його керівництво, коли виступило з ініціативою організації філій (їх функціонування планувалося в містах з найбільш розвиненою кінематографічною інфраструктурою: Харкові, Катеринославі, Ялті, Одесі та Ростові-на-Дону). Офіційно ж вони створювалися для розвантаження роботи Всеукраїнського кінокомітету, а їх головними завданнями були адміністративний нагляд над кінопромисловістю та управління націоналізованими підприємствами. Наступні завдання (здійснювати інструктаж місцевих підвідділів і підтримувати зв'язок між ними і центром) планувалися, вочевидь, на майбутнє, коли повністю сформується управлінська вертикаль.

Після захоплення в березні 1919 р. Червоною армією Києва туди перебазується і Кінокомітет. Фактично тут він розпочинає з нуля свою законотворчу діяльність. Наприклад, видає аналогічну харківській «обов'язкову постанову» під номером один (фактично з тими ж вимогами обліку кінематографічної промисловості²¹). Такі кроки видаються доволі дивними. Особливо зважаючи на той факт, що до переїзду Кінокомітету в Київ проблемами кіно займався більшовицький Комісаріат Головного управління мистецтв та національної

культури, який теж видавав дуже схожі нормативно-правові акти.

Функціонування кіногалузі намагалися регулювати і на найвищому державному рівні. Наприклад, 25 лютого 1919 р. був опублікований декрет Раднаркому УСРР про електротеатри, за яким три харківських кінотеатри («Ампір», «Модерн» і «Мішель», які були перейменовані в Карла Лібкнехта, Рози Люксембург та III Інтернаціонал) з усім обладнанням та інвентарем оголошувалися власністю УСРР і передавалися у відання Кінокомітету. Туди ж передавалися і фільми наукового та культурно-виховного характеру²². Повна націоналізація була не за горами.

Утім, приміщення кінотеатрів вже давно стали ласим шматком для різних державних відомств, представники яких, не особливо церемонячись, здійснювали реквізиції, а простіше кажучи — захоплення приміщень. Доходило до того, що на захист кінотеатрів змушений був стати той же Раднарком, який своїм черговим декретом заборонив займати приміщення кінотеатрів без попереднього узгодження з Народним комісаріатом освіти або місцевим відділом народної освіти²³.

Активну політику стосовно кіногалузі здійснював і Народний комісаріат з військових справ. Ще на початку березня 1919 р. у складі військового відомства було створено військовий кіноцентр. Його виробничою базою стало націоналізоване київське ательє «Художній екран»; до кіноцентру перешли й деякі кінотеатри²⁴. У липні того ж року в Одесі політвідділом 41-ї дивізії реквізовано кінофабрику Д. Харитонова. Організована на базі фабрики кіносекція здійснила зйомки фільмів «Червона зірка», «Червоні по білих», «Паразит», «Павуки і мухи», «Чотири місяці у Денікіна» та ін.²⁵ Більшість працівників цих установ складалася ще з дореволюційних фахівців. На співпрацю з більшовиками когось штовхнула матеріальна скрута та голодні часи, а когось — страх бути розстріляним за вироком військово-революційного трибуналу.

Завершенню процесу націоналізації української кіногалузі перешкодив відступ Червоної армії з України влітку 1919 року. Однак за кілька місяців більшовикам вдалося відновити втрачені позиції, тому процеси одержавлення кіногалузі розпочалися з новою силою.

Остаточо більшовикам удалося взяти під контроль кінопроцес наприкінці 1920 року. Хоча в цей час кіногалузь зазнала децентралізації, обумовленої військовими діями. Через польсько-радянську війну наказом народного комісара осві-

ти УСРР усі засоби кінематографа були передані губернським позашкільним відділам. Робота останніх в умовах військової загрози повинна була мати агітаційно-політичні, а не студійно-академічні завдання²⁶.

Таким чином, головним підсумком більшовицької політики для вітчизняної кіногалузі стала зміна її форми власності з приватної на державну. Водночас націоналізовані підприємства не вдалося монополізувати під егідою єдиного державного органу. В означений період кіногалузь становила інтерес для кількох державних органів управління. А згодом (у 1920 році) в зв'язку з військовою необхідністю відбувається подальша її децентралізація. Загалом державна політика більшовиків негативно позначилася на кіногалузі України. Причому стосується це не лише різкого падіння виробництва фільмів, а й руйнування кінотеатральної мережі та системи прокату.

Пропонована публікація, безперечно, не претендує на вичерпність, серед перспективних напрямів наукового пошуку можна вважати вивчення особливостей здійснення державної політики в окремих регіонах України та окремими держустановами.

⁹ Демет'єв В. М. Кінематограф как правительственная регалия / В. М. Демет'єв. — Петроград : Типограф. П. Усова, 1915. — С. 16.

¹⁰ Фельдман К. Десять років радянського кіно / К. Фельдман // Кіно. — 1927. — № 19/20 [жовтень]. — С. 2.

¹¹ Листов В. С. Россия. Революция. Кінематограф : К 100-летию мирового кино / В. С. Листов. — М. : Материк, 1995. — С. 35.

¹² Цит. за: Листов В. С. Россия. Революция. Кінематограф : К 100-летию мирового кино / В. С. Листов. — М. : Материк, 1995. — С. 40.

¹³ Листов В. С. Россия. Революция. Кінематограф : К 100-летию мирового кино / В. С. Листов. — М. : Материк, 1995. — С. 40.

¹⁴ Там само. — С. 47–48.

¹⁵ Наказ Колегії Секретарства народної освіти Української Радянської Республіки про встановленню контролю над театрами і кінематографами // Вестник Украинской Народной Республики. — К., 1918. — 17(4) февраля [№ 23].

¹⁶ Листов В. С. Россия. Революция. Кінематограф : К 100-летию мирового кино / В. С. Листов. — М. : Материк, 1995. — С. 45.

¹⁷ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. — Ф. 166. — Оп. 1. — Спр. 674. — Арк. 23.

¹⁸ Обязательное постановление № 1 Кінематографического комитета Комиссариата народного просвещения // Известия Временного Рабоче-Крестьянского Правительства Украины и Харьковского совета рабочих депутатов. — Х., 1919. — 18 января [№ 23].

¹⁹ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 1. — Спр. 616. — Арк. 13 зв.

²⁰ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 1. — Спр. 616. — Арк. 15–15 зв.

²¹ Об учете кинематографической и фотографической промышленности: Обязательное постановление Всеукраинского кинематографического комитета Народного комиссариата просвещения № 1 // Вісті Виконавчого комітету Київської ради робітничих депутатів. — К., 1919. — 28 березня [№ 33].

²² Об электротейтрах: Декрет Совета Народных Комиссаров УССР // Известия Временного Рабоче-Крестьянского Правительства Украины и Харьковского совета рабочих депутатов. — Х., 1919. — 25 февраля [№ 53].

²³ О помещениях, занимаемых театрами и кинематографами: Декрет Совета Народных Комиссаров Украины // Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства Украины. — 1919. — № 32 [1–30 июля]. — Ст. 346.

²⁴ Кінематограф в Красной армии: [Ред. ст.] // Красная армия. — К., 1919. — 1 апреля.

²⁵ Островский Г. Л. Одесса, море, кино : Путеводитель / Г. Островский. — Одесса : Маяк, 1989. — С. 22.

²⁶ Приказ народного комиссара просвещения УССР всем заведующим губернским отделам народного просвещения // Вісті Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів і Харківського губревкому. — Х., 1920. — 30 травня.

¹ Самое важное из всех искусств. Ленин о кино / Сост. Гак А. М. — Изд. 2-е, дополненное. — М. : Искусство, 1973. — С. 51.

² Горячев Ю. И. История строительства советской кинематографии (1917–1925) / Ю. И. Горячев. — М., 1977. — С. 4.

³ Там само.

⁴ Госейко Л. Історія українського кінематографа / Любомир Госейко ; пер. з франц. — К. : KINO-KOLO, 2005. — 464 с.

⁵ Миславский В. Н. Кино в Украине (1896–1921). Факты. Фильмы. Имена / Владимир Миславский. — Х. : Торсинг, 2005.

⁶ Купрійчук В. Особливості формування та реалізації політики українських урядів у сфері кіномистецтва (1917–1920 рр.) / Василь Купрійчук // Вісник Національної академії державного управління при Президентові України. — К., 2012. — № 2. — С. 20–28.

⁷ Росляк Р. «Винні у невиконанні цієї постанови підлягають суду військово-революційного трибуналу»: (Документи та матеріали з історії взаємин радянської влади та кінематографа в 1918–1919 рр.) / Роман Росляк // Науковий вісник Київського національного університету театру, кіно і телебачення імені І. К. Карпенка-Карого. — К., 2011. — Вип. 8. — С. 136–160.

⁸ Росляк Р. Встановлення радянською владою контролю над українським кінематографом (1918–1920 рр.) / Роман Володимирович Росляк // Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв. — К., 2011. — № 2. — С. 163–167.